

УДК 340.116

РИСИ ПРИНЦИПІВ ПРАВА: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

FIGURE PRINCIPLES OF LAW: THEORETICAL ASPECTS

Бахновська І.П.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри психології, соціології та права
Вінницького торговельно-економічного інституту
Київського національного торговельно-економічного університету*

Стаття присвячена з'ясуванню ролі, значення принципів права в правовій системі, визначенню їхньої природи, системи фундаментальних цінностей сучасних демократичних правових держав, які відіграють роль орієнтирів у формуванні права. Принципи правової системи поряд з нормами права складають один з найважливіших елементів змісту права. Проте сьогодні залишаються малодослідженим риси і функції принципів права.

Ключові слова: принципи правової системи, риси і функції принципів права, норма права, зміст принципів права, правотворчість, нормативність принципів.

Статья посвящена выяснению роли, значения принципов права в правовой системе, определения их природы, системы фундаментальных ценностей современных демократических правовых государств, которые играют роль ориентиров в формировании права. Принципы правовой системы наряду с нормами права составляют один из важнейших элементов содержания права. Однако сегодня остаются мало исследованными черты и функции принципов права.

Ключевые слова: принципы правовой системы, черты и функции принципов права, норма права, содержание принципов права, правотворчество, нормативность принципов.

The article is devoted to the role of the principles of law in the legal system, determining their nature, fundamental values of modern democratic state and that play a role in shaping the landmark law. The principles of the legal system, along with the rule of law constitute a key element content right. Today, however, remain unexplored features and functions of law principles.

Key words: principles of the legal system, the features and functions principles of law, rule of law, the content of the principles of law, legal culture, normative principles.

Постановка проблеми. Особливу актуальність сьогодні має питання про роль принципів права. Принципи правової системи поряд з нормами права складають один з найважливіших елементів змісту права. Проте сьогодні залишаються малодослідженим риси і функції принципів права. З огляду на неможливість їх однозначного розуміння та на істотний збіг предметної компетенції поміж різними принципами, досить часто вони стають полем для фундаментальних теоретичних, але також і для безпосередніх практичних дискусій.

Стан дослідження. Теоретичною основою дослідження стали критично осмислені положення, що містяться у працях як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, які зробили відповідний внесок, зокрема це:

М.И. Байтин, Г.А. Борисов, А.М. Васильев, А.М. Колодій, О. Коваль, О.О. Лукашева, В.В. Лазарев, А.В. Поляков, О.В. Смирнов. Крім того, розкриттю цієї проблеми сприяли загальнотеоретичні дослідження природи принципів і норм права як самостійних явищ М.Г. Александрова, В.М. Баранова, Є.В. Бурлая, Д.О. Ковачова, М.І. Козюбри, Ю.В. Кудрявцева, В.С. Основіна, П.М. Рабіновича, В.М. Семенова, В.О. Шабаліна, Л.С. Явича. Різноманітні питання, пов'язані з природою та змістом принципів і норм права, вирішували представники галузевих наук, зокрема С.М. Братусь, Р.З. Лившиц, В.И. Никитинський, Г.О. Свердлов та ін. Проте спеціальним предметом окремого дослідження риси та функції права не ставали.

Метою статті є дослідження особливостей рис і функції принципів права та вплив їх на правову систему.

Викладання основного матеріалу. Принципам правової системи притаманні риси, характерні для права в цілому [30, с. 223]. Вони відображають об'єктивні властивості права [6, с. 4], сутність і природу права, його найбільш важливі риси і поширюються на всі чи значну частину норм тієї чи іншої правової системи [9, с. 35]. «Правова форма» принципів полягає у відтворенні змісту самого права [1, с. 397].

На наш погляд, характеристику рис принципів права доцільно розпочати з виділення спільних рис принципів і норм права. У принципах права знаходять більш посилені прояви ті ознаки, що притаманні нормам права (загальний характер, стабільність, категоричність), закріплення принципів чи їх «розчлення» в правових нормах, тобто постійна присутність принципів в праві, можливість прямої заміни правових норм принципами, тобто їх дія замість норм права (при застосуванні аналогії права), система принципів має бути включена поряд з системою норм права до загального поняття права [8, с. 63]. Спеціальними ж їх ознаками, на основі яких принципи виокремлюються в окрему правову категорію, є їх вихідний, первісний, установчий характер, вища ієрархічність [23, с. 159], висока ступінь абстрактності, особлива імперативність, універсальність [7, с. 193]. Розглянемо кожну з рис принципів права більш детально.

Імперативність принципів права. Невід'ємною ознакою принципу права є його імперативність [34, с. 11]. На відміну від принципів права норми можуть бути диспозитивними. Принципи наділені особливою беззаперечністю, їх дія не допускає жодних виключень. Норми ж права в ряді випадків допускають виключення з загального правила. З цієї точки зору відповідність норм права принципам виступає як один з найважливіших критеріїв законності [8, с. 61].

Найвища стабільність принципів права. Можливою є зміна значної кількості (теоретично – навіть всіх) правових норм без зміни принципів, що покладені в їх основу [8, с. 62]. У порівнянні з нормами права, що відповідають тій чи іншій епосі, певному історичному періоду, принципи права відрізняються більшою стійкістю, вони залишаються незмінними упродовж тривалого періоду часу [4, с. 24]. Через принципи розкривається зміст права, виявляється сутність права, його основи, закономірності суспільного життя, його тенденції й потреби, а отже і вся правова система в цілому.

Основні принципи права представляють собою положення, що вказують на загальну спрямованість і найбільш істотні риси змісту правового регулювання суспільних відносин [1, с. 17].

Нормативність принципів права, їх регулятивна роль. Ця ознака визнається за принципами права не всіма вченими і потребує розкриття, оскільки в юридичній літературі можна зустріти різне її розуміння. Так, А.В. Міцкевич, визнаючи за принципами права ознаку нормативності, мотивує це тим, що принципи

права проявляють свою дію на суспільні відносини неодноразово, не вичерпуються разовим використанням, стосуються персонально невизначеного кола осіб [21, с. 144]. А.М. Колодій регулятивність принципів права відносить до їх найсуттєвіших ознак. Регулятивність принципів, вказує він, не можна отожднювати з регулятивними характеристиками норм права. Регулятивний характер принципів права ще більше повинен посилитися і вирости на сучасному етапі розвитку суспільства і держави у зв'язку з формуванням демократичної, соціальної, правової держави і громадянського суспільства в Україні [18]. Крім цього, принципи здатні здійснювати ідейний, інформаційно-просвітницький загальний вплив, оскільки вони офіційно визначають важливіші основи організації суспільства [17, с. 28]. Принципи права є нормативним виразом регулятивної сили права [14, с. 11-12].

Високий рівень узагальненості й абстрагування нормативних приписів принципів права, які, як правило, вимагають конкретизації й деталізації в процесі впливу на поведінку людей [29, с. 223].

Фундаментальний характер. На їх основі формуються ті чи інші системи, галузі чи інститути права [29, с. 224]. Якщо, наприклад, для цивільного права одним з провідних принципів права є рівність сторін, а для цивільного процесу – незалежність суддів і підкорення їх лише закону, то ці принципи в процесі правотворчості мають «пронизувати» всі (або більшість) норми даної галузі [19, с. 43].

Крім того, в юридичній літературі можна зустріти пропозиції доповнити цей перелік такими ознаками принципів права як юридичної категорії і правового регулятора суспільних відносин: всезагальність, внутрішню єдність, об'єктивна обумовленість, ідеологічність, матеріалізованість, історичність, самостійність і повноцінність. Внутрішня єдність, як вказується, проявляється у системно-структурній внутрішній збалансованості принципів права, несуперечливості, інтегрованості і водночас диференційованості на певні види.

Всі принципи тісно взаємопов'язані між собою, і виключення одного з них веде до порушення функціонування всієї правової системи [16, с. 24-25]. Під об'єктивною зумовленістю пропонують розуміти відповідність принципів права характеру суспільних відносин, економічним, політичним, ідеологічним процесам, що відбуваються у суспільстві. Ідеологічність означає, що вони, як і право загалом, є формою суспільної свідомості, яка здійснює ідейний, інформаційно-виховний вплив загального характеру [18]. Об'єктивні властивості принципів права полягають у тому, зокрема, що кожній історичній епосі і кожній правовій системі притаманні свої правові принципи, які з більшою чи меншою повнотою відображають існуючі закономірності суспільного розвитку [16, с. 24-25].

Зміст принципів права обумовлений об'єктивними соціальними закономірностями. Основоположні ідеї права виступають не довільними конструкціями людського розуму, а особливою формою вираження

об'єктивних соціальних закономірностей. Принципи права фіксують у своєму змісті необхідні й суттєві зв'язки, наявні в суспільстві і в праві, дозволяють встановити такий порядок, який найбільшою мірою сприяє їх зміцненню й розвитку [13, с. 115].

В цілому визнаючи доцільність наведеної характеристики ознак принципів права і їх включення до загального переліку рис принципів права, автор не може погодитись з твердженням, зробленим на основі такої риси, як ідеологічність принципів права і відповідно до якого саме через ідеологічний характер принципів права правову реформу в Україні необхідно розпочинати з оновлення, формування і реального запровадження принципів права [18]. Це твердження підкреслює залежність принципів права від суб'єктивної волі законодавця, вказує на їх штучність, заперечує об'єктивний характер принципів, адже саме в принципах права концентровано виражаються закономірності розвитку суспільних відносин. Наведене вище твердження можна визнати обґрунтованим тільки за умови розуміння його змісту таким чином. Суб'єктивний елемент у принципах права пов'язаний з наданням їм формального закріплення законодавцем. Саме на цьому етапі суб'єктивне начало полягає у можливості вибору принципів, які будуть положені законодавцем в основу тих чи інших правових інститутів і правової системи в цілому, але при цьому «ризик» соціальних наслідків законодавець приймає на себе. Наскільки ближче його суб'єктивний вибір до об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, які притаманні цій історичній епосі, настільки ефективніше функціонуватиме ця правова система [16, с. 25].

Названі ознаки принципів права обумовлюють виконувани ними функції. Так, можна виокремити такі основні напрями їх впливу на суспільні відносини (функції принципів права):

1. Регулятивна, яка проявляється в тому, що принципи права є важливим складовим елементом системи правового регулювання; найбільш яскраво регулятивна функція принципів права проявляється при подоланні прогалин в праві, проте цим не обмежується – регулятивну роль принципів права не слід вважати виключно факультативною порівняно з нормами права, принципи права можуть мати пряму регулятивну дію. Крім того, ще одним проявом регулятивної ролі принципів права є необхідність звернення до них при тлумаченні норм права. Цей прояв регулятивної дії принципів права тісно пов'язаний з іншою функцією принципів права – системоутворюючою. Не можна погодитись з думкою тих вчених, які вважають, що принципи права здійснюють регулятивну функцію виключно через норми права, в яких вони знаходять своє відображення [19, с. 43; 33, с. 35-36]. Це не виправдано обмежує регулятивну роль принципів права. Принципи права, отримавши зовнішню форму закріплення, набувають регулюючого значення, оскільки, як свідчать соціологічні дослідження, більшість членів суспільства керується ними в своїй поведінці, не завжди знаючи зміст норм [28, с. 72-73].

Г.А. Борисов, вказуючи на те, що загальні принципи є однією зі складових частин системи регулювання суспільних відносин, складова частина механізму правового регулювання, підкреслював регулюючу роль принципів права. Так, він підкреслював, що принципи виражають сутнісну сторону методу правового регулювання, врахування принципів у правозастосуванні є гарантією правильного тлумачення правових норм, важливу роль принципи відіграють при подоланні прогалин у праві [8, с. 3].

Право представляє собою специфічний регулятор суспільних відносин. Принципи права виконують відповідну функцію опосередкування й упорядкування суспільних відносин [34, с. 25].

2. Системоутворююча функція принципів права. Так, Н.Г. Александров і А.Е. Пашерстник дійшли висновку, що принципи виражають загальну спрямованість і зміст правового регулювання, об'єднують правові норми й інститути [23, с. 99; 2, с. 17-18]. Деякі науковці вказували на цю функцію права, говорячи про те, що принципи права слугують для узагальнення характеристики змісту права, його галузей і інститутів. Виокремлення системоутворюючої функції принципів права відповідає загальнонауковій їх характеристиці. Так, С.Е. Зак, даючи характеристику принципів з загальнонаукових позицій, вказує, що принципи є основоположними поняттями, які дозволяють об'єднувати закони і категорії тієї чи іншої наукової дисципліни в єдину систему знань [12, с. 21].

Правотворча діяльність полягає у закріпленні або санкціонуванні державою правової норми, яка не може суперечити принципам права, має їм відповідати і виражати їх зміст. Під час правотворчої діяльності не тільки створюються норми права, а й одночасно реалізуються правові принципи [24, с. 12]. Норми права формуються навколо принципів [15, с. 13], принципи таким чином конкретизуються в системі правових норм [10, с. 14-15]. Ця функція принципів спрямована на забезпечення узгодженості та єдності системи права. У випадку виявлення невідповідності тих чи інших норм принципам права, повинні бути відмінені вказані норми або змінений їх зміст [11, с. 109].

Без принципів, що пронизують усе право в цілому, немає єдиної системи, не може бути узгодженості окремих його складових [27, с. 16]. Вони забезпечують єдність формуваних норм права [17, с. 28]. Принципи, таким чином, складають стрижень права, об'єднують усі елементи системи права [32, с. 360]. Вони є відображенням змісту певної системи норм [17, с. 28]. Саме в тому, що принципи вносять єдність у всю систему юридичних норм і надають єдність правовому регулюванню суспільних відносин, Л.С. Явич бачить основну відмінність принципів права від норм права [34, с. 32] і саме в цьому знаходить прояв системоутворюючий характер інтегративної функції принципів права.

3. Ціннісна функція принципів права. Принципи визначають світоглядну, ідеологічну, цільову, аксіологічну, нормативну й іншу спрямованість форму-

вання, розвитку й функціонування юридичних явищ суспільства. Це закономірно для всіх правових систем світу системоутворюючий характер [5, с. 114]. Серед важливих функціональних характеристик Г.А. Борисов також звертає увагу на те, що знання принципів підвищує правову культуру населення [8, с. 63; 30, с. 12].

4. Гарантування законності і правопорядку, ефективності правового регулювання. Особлива беззаперечність принципів права, те, що їх дія на відміну від норм права не допускає жодних винятків, відповідність норм права принципам виступає як один з найважливіших критеріїв законності [8, с. 61].

У відповідності з принципами права формується правова система і здійснюється правове регулювання [34, с. 7].

Принципи права спрямовують і синхронізують весь механізм правового регулювання суспільних відносин. Слугують критерієм законності й правомірності діянь громадян і посадових осіб, адміністративного апарату й органів юстиції, мають велике значення для підвищення правосвідомості населення, його культури [34, с. 11].

5. Гносеологічна функція принципів права. Її не можна ототожнювати з пізнавальною функцією, яку виконують поняття науки, елементи теорії тощо [31, с. 50-60]. Пізнавальний момент у принципах права підпорядкований в них їхній головній функції – регулятивній.

Висновки. Отже, принципи права характеризуються нормативністю й найвищою стабільністю, високим рівнем узагальнення й абстрагування, фундаментальністю, що дозволяє їм виконувати регулятивну, системоутворюючу, інформаційну, правовиховну, пізнавальну й ціннісну функції. Потрібно зазначити, що на відміну від норм права принципи права жорстко не фіксують зміст поведінки, вони здатні більш швидко реагувати на зміни суспільного життя. а отже застосування і тлумачення норм права має відбуватися відповідно до принципів права. Іншими словами, принципи права є своєрідною системою координат, у рамках якої розвивається право, є втіленням результату раціонального наукового осмислення закономірностей розвитку права, і одночасно є вектором, який визначає напрямок його розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Агарков М.М. Избранные труды по гражданскому праву : в 2-х т. / М. М. Агарков. – М. : АО «Центр ЮрИнфор», 2002. – Т. 2. – 452 с.
2. Александров Н. Г. Социалистические принципы советского права / Н. Г. Александров // Государство и право. – 1957. – № 11-12. – С. 16-29.
3. Алексеев С. С. Проблемы теории права : курс лекций : в 2-х т. / С. С. Алексеев. – Свердловск : Изд-во Сверд. юрид. ин-та, 1972. – Т. 1. – 395 с.
4. Теория государства и права ; под ред. В. К. Бабаева. – М. : Юристъ, 2002. – 592 с.
5. Байниязова З. С. Соотношение принципов права и принципов правовой системы / З. С. Байниязова // Принципы российского права: общетеоретический и отраслевой аспекты ; под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – Саратов : Изд-во ГОУ ВПО «Саратовская государственная академия права», 2010. – С. 112-127.
6. Байтин М. И. О принципах и функциях права: новые моменты / М. И. Байтин // Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 4-11.
7. Бобров Р. Л. Основные проблемы теории международного права / Р. Л. Бобров. – М. : Международ. отношения, 1968. – 272 с.
8. Борисов Г. А. Общие принципы социалистического строя и советское право : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Г. А. Борисов. – Харьков, 1977. – 195 с.
9. Бурганов Р.С. Понятие, юридическая природа и система принципов права на примере принципов в уголовном праве / Р.С. Бурганов // Вестник Академии управления ТИСБИ. Научно-информационный журнал. – Казань, 2003. – № 4. – С. 157-161.
10. Васильев А. М. О правовых идеях-принципах / А. М. Васильев // Государство и право. – 1975. – № 1. – С. 11-18.
11. Греффрат Б. О месте принципов в системе современного международного права / Б. Греффрат // Правоведение. – 1969. – № 2. – С. 109-115.
12. Зак С. Е. Принципы и основные законы материалистической диалектики / С. Е. Зак. – М. : Высшая школа, 1974. – 176 с.
13. Иванов Р. Л. О понятии принципов права / Р. Л. Иванов // Вестник Омского университета. – 1996. – Вып. 2. – С. 115-118 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.omsu.omskreg.ru/vestnik/articles/y1996-i2/a115/article.html>.
14. Илларионова Т. И. Система гражданско-правовых охранительных мер : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03 / Т. И. Илларионова. – Свердловск, 1985. – 26 с.
15. Иоффе О. С. Структурные подразделения системы права (на материалах гражданского права) / О. С. Иоффе // Учен. зап. ВНИИСЗ, 1968. – Вып. 14. – С. 45-60.
16. Келина С. Г. Принципы советского уголовного права / С. Г. Келина, В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1988. – 175 с.
17. Коваль О. Поняття та основний зміст принципів права України / О. Коваль // Адвокат. – 2005. – № 7. – С. 25-29.
18. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методичні питання) : дис. докт. юрид. наук : 12.00.01; 12.00.02 / А. М. Колодій. – Київ, 1999. – 373 с.
19. Кондратьев Р. О. Принципы права та їх роль у регулюванні суспільних відносин / Р. Кондратьев, О. Гернего // Право України. – 2000. – № 2. – С. 43-45.
20. Кудрявцев Ю. В. Нормы права как социальная информация / Ю. В. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1981. – 144 с.
21. Мицкевич А. В. Акты высших органов советского государства. Юридическая природа нормативных актов высших органов государственной власти и управления СССР / А. В. Мицкевич. – М. : Юрид. лит., 1967. – 176 с.
22. Нормы советского права. Проблемы теории ; под ред. М. И. Байтина, В. К. Бабаева. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 249 с.
23. Пашерстник А. Е. О сфере действия и принципах советского трудового права / А. Е. Пашерстник // Советское государство и право. – 1957. – № 10. – С. 92-103
24. Решетов Ю. С. Механизм правореализации в условиях развитого социализма / Ю. С. Решетов. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1980. – 168 с.

25. Ронжин В. Н. О понятии и системе принципов социалистического права / В. Н. Ронжин // Вестник МГУ. Право. – 1977. – № 2. – С. 30-38.
26. Смирнов О. В. Основные принципы советского трудового права / О. В. Смирнов. – М. : Юрид. лит., 1977. – 216 с.
27. Смирнов О. В. Соотношение норм и принципов в советском праве / О. В. Смирнов // Советское государство и право. – 1977. – № 2. – С. 11-18.
28. Социология и право / Под ред. Ю. А. Тихомирова, В. П. Казимирчука. – М. : Наука, 1973. – 356 с.
29. Теория государства и права ; под ред. В. К. Бабаева. – М. : Юрист, 2002. – 592 с.
30. Федорченко А. А. Принципы правовой системы России: теоретический аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. А. Федорченко. – М., 2003. – 21 с.
31. Черданцев А. Ф. Специализация и структура норм права / А. Ф. Черданцев // Правоведение, 1970. – № 1. – С. 41-49.
32. Чхиквадзе В. М. Гуманистические аспекты правовой системы / В. М. Чхиквадзе // Правовая система социализма. Функционирование и развитие / Отв. ред. А. М. Васильев. – М. : Юрид. лит, 1987. – Т. 2. – 328 с.
33. Шебанов А. Ф. Нормы советского социалистического права / А. Ф. Шебанов. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 1956. – 43 с.
34. Явич Л. С. Право развитого социалистического общества : сущность и принципы / Л. С. Л. С. Явич. – М. : Юрид. лит., 1978 – 355 с.